

JUBILEA

Neslavná bilance neoslaveného výročí: 75 let od konce druhé světové války v Evropě a „repolitizace“ kolektivní paměti

Když mi během přednáškového cyklu v roce 2013 jeden z posluchačů položil otázku, zda považuji za pravděpodobnou novou „studenu válku“ s Ruskem, jevila se mi tato hypotéza jako příliš odvážná a spekulativní. O necelý rok později mne však dění na Krymu a jeho dozvuky vyvedly z omylu. Hledání nového vztahu střeoevropských a západoevropských zemí k Rusku se záhy projevilo i v historizující rétorice, především ve vztahu k interpretaci druhé světové války. Ačkoliv jubilejní oslavy vítězství nad nacismem v roce 2020 kvůli pandemii COVID-19 proběhly jen v citelně redukované míře, kontroverze naopak eskalovaly.

Obecně lze vyslovit tezi, že během předchozích dvou dekád v české společnosti existoval převažující konsenzus, který uznával zásadní roli Rudé armády při osvobození českých zemí, ale respektoval i zásluhy domácího odboje, stejně jako amerických, rumunských a polských jednotek. Tento narativ, projevující vzácný soulad s výsledky odborného bádání, zároveň uznával, že komunistický režim si osvobozenickou roli SSSR nespravedlivě monopolizoval. Podíl Rudé armády však přesto byl chápán, ne-li přímo jako osvobození, pak přinejmenším jako „menší zlo“ oproti důsledkům případného vítězství Německa.

Výrazné snahy o přehodnocení tohoto relativně vyváženého narativu můžeme sledovat až v posledních letech, kdy pokusy o přizpůsobení pohledu na historické události v zásadě vyplývají z aktuálních tenzí mezi Ruskem a zeměmi Evropské unie. Tento koncept vychází z naivní premisy, že minulé události mají validitu pro hodnocení „charakteru národů“ a pro vytváření paralel s nynější mezinárodní situací. V krajních případech se dnešní Rusko staví na roveň někdejšímu „osvoboditeli“, zatímco EU je ztotožňována s Německem. Z opačného, obdobně zavádějícího pohledu, je Rusko vnímáno jako dědic sovětského totalitarismu a EU jako nositel demokratických ideálů západních Spojenců.

Zjednodušeně řečeno můžeme v současnosti sledovat tři alternativní narativy. Vcelku marginálním, ale dlouhodobě přítomným, je výklad, jenž sice kritizuje Hitlera *in personam*, ale snaží se obhajovat politiku nacistického Německa a označovat za viníka války primárně Polsko.¹ Povázhlivou renesancí v posledních letech zažívá interpretace, navazující na předlistopadovou tezi o „dědičné“ slovansko-germánské dychtomii. Ta pochopitelně pomíjí neslovanský charakter velké části Rudé armády, stejně jako fakt, že průběh druhé světové války ve střední a východní Evropě byl spjat s rozsáhlými represemi, prováděnými Slovany na jiných Slovanech – přičemž tuto tragickou skutečnost dnešní veřejnosti vedle odborných publikací přibližují i filmová zpracování katyňských či volyňských událostí.

Relativně nově se objevuje silně protiruský, resp. protisovětský narativ, částečně navazující na legendu o „samoosvobození“ Prahy. Tento výklad tenduje k označování sovětské vojenské přítomnosti v českých zemích v roce 1945 za „okupaci“, případně též k nadsazování role Ukrajinců v Rudé armádě.² Mezi zastánci naznačené interpretace nacházíme mimo jiné politiky a žurnalisty mladší generace. Skutečnost, že i v jejich prostředí dochází k užívání klasických propagandistických prostředků pro využívání historie k politickým cílům, by měla být pro občanskou společnost alarmující!

Zhodnocení argumentů, jež se objevují ve vypjatých polemikách, není možné bez náhledu do historického kontextu. Pokusme se tedy zasadit hlavní diskutované fenomény do širších souvislostí.

K tradičním neduhům debat o konci války v českých zemích patří pragocentrismus, v lepším případě bohocentrismus. Poslední dny bojů jsou líčeny jako izolovaný jev, odehrávající se v pomyslném „vzduchoprázdnu“.

Pátého května si sice dle kalendářů připomínáme „Květnové povstání českého lidu“, v praxi však zvolená datace koreluje s vypuknutím Pražského povstání. Český lid (Ize-li toto kolektivní označení použít) však již dříve povstal na řadě dalších míst, k nimž se blížila fronta. Za počátek událostí, souhrnně označovaných jako Květnové povstání, většina historiků považuje události 1. května v Přerově, jejichž průběh však tradičně připomínají toliko regionální média. Role místních povstalců při osvobození Orlové, Frýdku a řady dalších měst v prvních květnových dnech je v současnosti prakticky neznámá. Stáváme se tak svědky paradoxní situace, kdy veřejní činitelé při 8. květnech tradičně kladou věnce k pomníkům víceméně anonymních rudoarmějců či „univerzálním“ památkům osvobození, příběhy a zásluhy místních občanů však v řadě regionů zcela zmizely z kolektivní paměti.

Za charakteristický můžeme označit případ Ostravy, kde po řadu let probíhají vyhocené polemiky o tradované záchraně mostu přes Ostravici Milošem Sýkorou. Ačkoliv pochybnosti o pravdivosti tradovaného příběhu jsou oprávněné, kritika dané legendy se nezřídka pojí s paušální diskreditací ústředního aktéra, navzdory jeho prokazatelné předchozí odbojové činnosti. Celý „spor o Sýkoru“ však zcela odsunul do pozadí řadu dalších zásluh ostravských povstalců, z nichž nejmarkantnější je prakticky neznámá záchrana železničního mostu, ležícího v blízkém sousedství mostu Miloše Sýkory!

Stejně jako případy hrdinství i obětování, jsou povšechným zobecňováním odosobněny i případy opačné, tedy zločiny válčících stran. Paušalizující pranýřování „Němců“, „Vlasovců“ či „Rusů“ paradoxně v lidovém povědomí vyvíňuje konkrétní pachatele konkrétních zločinů, tedy vojáky a důstojníky konající, nařizující či přehlížející zločiny. V současné rétorice se taktéž stírají rozdíly mezi nařízenými a organizovanými represivními akty a individuálními projevy násilí.

Staronově problematizovaným tématem sporů se aktuálně stává také otázka tzv. vlasovců. Jejich kritické poukazují na zločiny páchané formacemi bývalých sovětských zajatců a emigrantů na straně Osy. Velkou část z připomínaných deliktů však měli na svědomí příslušníci jiných jednotek, např. kozáckých praporů, potažmo k nim došlo ještě před vznikem Vlasovovy Ruské osvobozené armády v listopadu 1944. Činit zodpovědným Vlasova je tedy zavádějící.

Na druhou stranu ovšem vyvolávají rozpaky také snahy o heroizaci a glorifikaci ROA, zvláště vychází-li tato iniciativa od komunálních politiků, jednajících bez jakékoliv opory v odborném historickém bádání. To sice již před časem vlasovce částečně rehabilitovalo, mimo jiné zdařilým filmovým dokumentem Aleše Koudely z roku 2014. Ačkoliv jsou pohnutky zajatých rudoarmějců pro vstup do ROA lidsky pochopitelné, jejich přemrštěnou heroizaci spojenou s výstavbou památníku v Řeporyjích lze vnímat jako dosti kontroverzní.

Mimo morálního hodnocení se s aktivitami ROA v závěru války pojí také spor o osvobození Prahy. Ten je v současné době často stavěn do roviny „vlasovci x Sověti“, přičemž samotní povstalcí jsou paradoxně poněkud marginalizováni. S touto polemikou také úzce souvisí resuscitace mýtu o „samoosvobození“ hlavního města. Zásah ROA povstalcům nepochybně pomohl (byť rozhodující roli zde spíše než váhající Vlasov sehrál generál Sergej Buňačenko). Je však třeba dodat, že sami šéfové povstání se ještě před příchodem Rudé armády od ROA formálně distancovali.

Stejně tak je pravdou, že německé jednotky generála Toussainta 8. května, ještě před příjezdem Rudé armády, složily kapitulaci do rukou povstaleckého vedení. Nicméně Toussainta k tomuto kroku nevedla neschopnost porazit povstalece, ale právě blížící se Rudá armáda. Kapitulace taktéž v praxi neznamenala úplné zastavení bojů. Následné střety v noci z 8. na 9. května, zahrnující i ostřelování Pražského hradu, však do „samoosvoboditelského“ narativu nezapadají.

Kontroverzi ovšem vyvolávají i opačné pohledy, podle nichž celé povstání představovalo jen zbytečné dobrodružství, nebýt něhož mohli Němci přes Čechy a Moravu v klidu ustoupit a vzdát se Američanům. Zda by tento ústup skutečně proběhl v klidu a bez násilností, můžeme jen spekulovat. Chování jednotek Osy k civilistům v předchozích týdnech vyvolává pochybnost. Dalším důsledkem německého přesunu, který povstání částečně překazilo, by se patrně staly destrukce komunikací, telefonních a telegrafních ústředí a dalšího materiálu, a to v miliardových hodnotách. Skutečnost, že v některých lokalitách poněkud zbrklá střelba po projíždějících německých kolonách zbytečně vyvolala represe, by neměla zastřít fakt, že právě ochrana státního i vlastního majetku patřila k důležitým motivacím povstalců.

V souvislosti s osvobozením Prahy byla v poslední době opakovaně problematizována osobnost maršála Koněva. Z kolektivní paměti se poněkud vytratil Jeremenko a Malinovskij, jejichž jednotky se také významně podílely na bojích na území dnešní České republiky. Ve vyhocených sporech na sociálních sítích se dokonce objevil novotvar „koněvovci“ jako synonymum pro Rudou armádu, jež v pojetí Koněvových kritiků přinášela nikoliv osvobození, nýbrž „okupaci“. V souvislosti s chováním sovětských vojáků se nejčastěji připomínají sexuální delikty. Navzdory nezpochybnitelné tragičnosti těchto jevů je třeba konstatovat, že podle všeho šlo převážně o individuální akty násilí. Do jaké míry byly tolerovány či podněcovány „shora“, není možné jednoznačně soudit, jelikož dané téma se v tuzemském prostředí dosud nestalo předmětem ucelenějšího historického bádání.

Podrobněji zmapovány jsou aktivity jednotek NKVD, zahrnující odvlékání československých občanů do SSSR. Ačkoliv se jednalo o nesporné narušení československé státní suverenity, i tak je třeba tezi o „okupaci“ Rudou armádou odmítnout jako notně zjednodušující. Sověti, vzdor řadě excesů, víceméně sporádaně předali správu českých zemí a Slovenska do rukou legitimních orgánů ČSR. V „novém“ protiruském narativu naopak překvapivě nebývá využito vynucené odstoupení Podkarpatské Rusi Sovětskému svazu.

Expresident Václav Klaus, byť sám nezřídka tenduje ke zpolitizovaným výkladům válečných dějin ve smyslu slovansko-germánského antagonismu, k aktuálnímu jubileu věčně napsal: „*Druhá světová válka byla neskutečnou tragédií. Báděme o ní, ale nepoužívejme ji k soubojům o dnešek*“.³ Doplňme, že takové bádání musí být co nejvíce konkrétní, zaměřené na konkrétní viníky, hrdiny i oběti, ale zároveň zasazené do souvislostí a zejména oproštěné od hledání irrelevantních paralel se současností.

Pro systematické a komplexní poznávání a interpretování válečné reality je ovšem zapotřebí dlouhodobé propojování různých výzkumných iniciativ napříč regiony, obory a institucemi. Tomu však současné konkurenční scientometrické prostředí výzkumných ústavů spíše škodí, než prospívá. Stejně tak opakovaně se objevující představa o centrální paměťové instituci, jež tuzemskou společnost coby „nezávislá a objektivní“ autorita „vyrovná s minulostí“, se jeví jako krajně problematická. Stejně jako zpolitizované historické narativy, i cesty k jejich korigování jsou tedy de facto „staronové“...

Ondřej Kolář

3 Václav KLAUS, *Václav Klaus pro časopis Xantypa: 75 let od konce druhé světové války*. Online: <https://www.klaus.cz/clanky/4536> (citováno ke dni 11. 5. 2020).